

پاڻو مڻوڻو ڏوڪوڪ ڀرڻو ڀرڻو ڀرڻو
ڌوڪو ڌوڪو ڌوڪو ڌوڪو

اڻٽر نٽ وٽس واڊ مڃاڙو

ڊڪٽر سعیدرضا عاملی
ابراهیم محسنی آهویی

هنا العالم

اینترنت و مواد مجازی

دکتر سعیدرضا عاملی
(استاد گروه ارتباطات و مطالعات
آمریکای دانشگاه تهران)

ابراهیم محسنی آهویی
(دانشجوی دکتری ارتباطات دانشگاه وین)

- سرشناسه : عاملی، سعیدسعیدرضا، ۱۳۴۰ – Ameli, Saeid Reza
- عنوان و نام پدیدآور : اینترنت و سواد مجازی / سعیدرضا عاملی، ابراهیم محسنی آهویی.
- مشخصات نشر : تهران: پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات، ۱۳۹۸.
- مشخصات ظاهری : ۳۷۱ ص.
- شابک : ۹۷۸-۶۰۰-۴۵۲-۲۳۰-۴
- وضعیت فهرست‌نویسی : فیبا
- موضوع : سواد اینترنتی : Internet literacy
- موضوع : فضای مجازی -- جنبه‌های اجتماعی
- موضوع : Cyberspace -- Social aspects
- موضوع : واقعیت مجازی در آموزش و پرورش
- موضوع : Virtual reality in education
- موضوع : تکنولوژی آموزشی -- جنبه‌های اجتماعی
- موضوع : Educational technology -- Social aspects
- شناسه افزوده : محسنی آهویی، ابراهیم، ۱۳۵۵ -
- شناسه افزوده : پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات
- رده بندی کنگره : ۸۷۵ / س۹ع۲ ۱۳۹۷/TK۵۱۰۵
- رده بندی دیویی : ۰۰۴
- شماره کتابشناسی ملی : ۵۶۰۷۸۸۲

پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات
وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی

عنوان: اینترنت و سواد مجازی
نویسندگان: دکتر سعیدرضا عاملی - ابراهیم محسنی آهویی
طراح جلد: وحید بهرامی
ویراستار: پروین حاجی‌پور
صفحه‌آرا: حسین آذری
نوبت چاپ: اول - تابستان ۱۳۹۸
شمارگان: ۱۰۰۰ نسخه
قیمت: ۴۱۰۰۰۰ ریال
شابک: ۹۷۸-۶۰۰-۴۵۲-۲۳۰-۴

همه حقوق این اثر برای پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات محفوظ است.
در صورت تخلف، پیگرد قانونی دارد.

نشانی: تهران، پایین‌تر از میدان ولی عصر (عج)، خیابان دمشق، شماره ۹، پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات
صندوق پستی: ۶۲۷۴-۱۴۱۵۵. تلفن: ۸۸۹۰۲۲۱۳. دورنگار: ۸۸۸۹۳۰۷۶. Email: nashr@ricac.ac.ir

رسانه و ارتباطات (۱۰)

فهرست مطالب

سخن ناشر	۱
سپاسگزاری	۳
مقدمه	۵

فصل اول: مفهوم‌شناسی سواد مجازی

مقدمه	۱۷
تحلیل تعاریف مرتبط با سواد مجازی	۲۳
طبقه‌بندی‌های موجود	۳۰
سطح عمومی سواد مجازی	۳۳
سطح اختصاصی سواد مجازی	۳۸
به‌سوی تعریف جامع سواد مجازی	۴۴

فصل دوم: فراتحلیل گفتمان‌های غالب مطالعاتی در رویکرد به سواد مجازی با تأکید بر ایران

مقدمه	۴۹
گفتمان‌شناسی سواد مجازی: فراتحلیل گفتمانی سواد مجازی	۵۴
گفتمان‌شناسی کتابنامه‌ای سواد مجازی	۵۸
گفتمان سواد رایانه‌ای: خاستگاه سواد مجازی	۶۲
گفتمان سواد فاوا: رویکرد نگرشی، دانشی و مهارتی به سواد	۶۵
گفتمان سواد اطلاعاتی: رویکرد فراگیر به سواد مجازی	۷۴
گفتمان سواد دیجیتال: تفکر انتقادی و انگیزش	۱۰۱
گفتمان سواد اینترنتی: نسل جدید رویکرد به سواد	۱۰۳
جمع‌بندی	۱۰۴

فصل سوم: الگوشناسی سواد مجازی: الگوی سواد مجازی با رویکرد دوفضایی

- الگوشناسی سواد مجازی: الگوها، چارچوبها و استانداردهای سواد در فضای مجازی..... ۱۱۲
- الگوی استانداردهای انجمن بین‌المللی فناوری آموزشی (آی.اس.تی.ای) ۱۱۵
- الگوی استانداردهای سواد فناوری اطلاعات و ارتباطات ای.تی.اس ۱۲۷
- جمع‌بندی الگوشناسی سواد مجازی: الگوهای بومی - نیازهای آتی ۱۸۱

فصل چهارم: رویکردهای نظری به سواد مجازی

- مقدمه ۱۸۵
- رویکرد مسئولیت مدنی به سواد مجازی ۱۸۸
- رویکرد کارکردگرا به سواد مجازی ۱۹۵
- رویکرد شناختی به سواد مجازی ۲۰۰
- جمع‌بندی: به‌سوی خوانش دوفضایی از سواد مجازی به‌عنوان سواد جامع ۲۰۴

فصل پنجم: نظریات آموزش و یادگیری سواد مجازی

- مقدمه ۲۰۷
- آموزش و یادگیری سواد مجازی در نظام آموزش رسمی و غیررسمی ۲۰۸
- رویکردهای نظری یادگیری و آموزش سواد مجازی ۲۱۰
- نتیجه‌گیری: سواد جامع یا سواد دوفضایی ۲۲۵

فصل ششم: سواد مجازی و اشتغال

- مقدمه ۲۳۱
- دوفضایی شدن جهان کاری: کار مجازی ۲۳۳
- پیش‌ران‌های عمده حوزه کار و اشتغال ۲۳۶
- روندهای چندسطحی نگرانه کار و اشتغال ۲۴۳
- روندهای کار و اشتغال در سطح نیروی کار ۲۴۳
- روندهای کار و اشتغال در سطح فرایند انجام کار ۲۴۷
- روندهای کار و اشتغال در سطح ساختار محیط کار ۲۴۹
- روندهای کار و اشتغال در سطح روابط کاری ۲۵۲
- فرصت‌های تغییرات جمعیتی و فناورانه برای حوزه کار و اشتغال ۲۵۳
- شکل‌های جدید کارآفرینی ۲۵۶
- چالش‌های تغییرات جمعیتی و فناورانه برای حوزه کار و اشتغال ۲۵۷
- سواد مجازی و سواد الگوریتمی و کار دوفضایی ۲۶۲
- شکاف سواد مجازی در محیط کار ۲۶۴
- شکاف دانشی نیروی کار ۲۶۶
- شکاف مهارتی نیروی کار ۲۶۹
- شکاف توانایی حقوقی نیروی کار ۲۷۵
- ناتوانی تحلیلی - انتقادی نیروی کار ۲۷۷

۲۸۲	مروری بر برخی سیاست‌های بین‌المللی مرتبط با سواد مجازی
۲۸۷	جمع‌بندی

نتیجه‌گیری: سواد دوفضایی به‌مثابه الگوی جامع سواد مجازی

۲۹۲	سواد مجازی با رویکرد دوفضایی شدن
۲۹۳	مؤلفه‌های عمومی سواد مجازی
۲۹۵	مؤلفه‌های اختصاصی سواد مجازی
۲۹۶	مؤلفه‌های حرفه‌ای (تخصصی) سواد مجازی
۲۹۸	سواد مجازی به‌عنوان ابزار ارزیابی
۳۰۲	سواد اختصاصی
۳۰۵	سواد مجازی تخصصی (حرفه‌ای)
۳۱۱	واژه‌نامه
۳۲۳	فهرست منابع

پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات با هدف رفع نیازهای پژوهشی وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، نزدیک به دو دهه است که با رویکرد مسئله‌محوری به دنبال شناخت مشکلات حوزه فرهنگ و هنر، شناسایی قابلیت‌ها و ظرفیت‌ها و ارائه راهبردها و راهکارهای مناسب برای حل مشکلات و نیز توسعه قابلیت‌ها در مسیر تعالی فرهنگی کشور است.

این پژوهشگاه، با سه پژوهشکده فرهنگ، پژوهشکده هنر و پژوهشکده ارتباطات در تعامل و همکاری با صاحب‌نظران و اندیشمندان حوزه فرهنگ و هنر، ضمن اجرا و نظارت بر طرح‌های پژوهشی مورد نیاز، اقدام به برگزاری نشست‌ها، همایش‌های علمی، جلسات نقد و گفتگو و نیز جشنواره پژوهش فرهنگی سال می‌نماید.

علاوه بر این، دفتر طرح‌های ملی پژوهشگاه نیز، به‌عنوان متولی انجام مطالعات فرهنگی و اجتماعی در سطح ملی، ضمن اجرای نظرسنجی‌های مورد نیاز، به اجرای پیمایش‌های ملی نظیر پیمایش ارزش‌ها و نگرش‌های ایرانیان؛ مصرف کالاهای فرهنگی؛ سواد رسانه‌ای؛ وضعیت فرهنگی، اجتماعی و اخلاقی جامعه ایران و سنجش سرمایه اجتماعی کشور اقدام می‌نماید.

پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات، تلاش دارد تا مجموعه دستاوردهای پژوهشی خود را با هدف تحقق عدالت فرهنگی و دسترسی همه پژوهشگران و سیاست‌گذاران فرهنگی کشور، منتشر نماید. از این رو انتشارات پژوهشگاه طی مدت فعالیت خود تاکنون، آثار پژوهشی

متعدد و متنوعی را در قالب «کتاب»، «گزارش پژوهش»، «گزارش نظرسنجی» و «گزارش راهبردی» منتشر کرده است. پژوهشگاه همچنین، انتشار فصلنامه علمی پژوهشی «مطالعات فرهنگ ارتباطات» و نیز چاپ آثار برگزیده جشنواره فرهنگی سال را در کارنامه خود دارد. پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات، ضمن استقبال، تعامل، همکاری و همفکری با استادان، نخبگان و پژوهشگران حوزه فرهنگ، هنر و رسانه، امیدوار است با انتشار دستاوردهای پژوهشی خود بتواند به «مرجع پژوهش» در حوزه فرهنگ و هنر ایران و نیز پایگاهی برای اندیشمندان و دلسوزان این عرصه تبدیل شود.

پژوهشگاه فرهنگ، هنر و ارتباطات

• سپاسگزاری

به نام خداوند بخشنده و مهربان

سپاسگزاری‌ات چگونه امکان‌پذیر باشد؛ درحالی‌که سپاسم نسبت به تو خود نیازمند سپاسی دیگر است. پس هر نوبت که گفتم تو را سپاس، بر من واجب شد که به خاطر آن باز بگویم تو را سپاس. خدایا، همان‌گونه که ما را به لطف طعام دادی و با احسانت پروریدی، نعمت‌های سرشارت را بر ما به انجام رسان؛ و ناگواری‌های ناخوشایند را از ما دور کن؛ و از بهره‌های هر دو جهان بالاتر و برترش را چه اینک و چه در آینده به ما عنایت کن. تو را سپاس بر خوبی‌آزمونت و بر نعمت‌های سرشارت؛ سپاسی که درخور خشنودیت باشد و خیر وجودت را به جانب ما جلب کند. ای بزرگ، ای کریم، به مهربانی‌ات، ای مهربان‌ترین مهربانان.

بخشی از مناجات شاکرین

در شرایطی که با دوفضایی شدن علوم و ظهور الگوواره (پارادایم) فیزیکی - سایبرنیتک شدن در بخش‌های صنعتی، کشاورزی و خدمات مواجه شده‌ایم و اینترنت همه‌چیزها منجر به انقلاب در ارتباطات و اتصال همه پدیده‌ها اعم از آدم‌ها، اشیا، اطلاعات و فرایندها به اینترنت شده است؛ و از سوی دیگر، «منبع قرار گرفتن انبوه جمعیت‌ها»^۲ موجب ظهور عرصه گسترده‌ای از تولید

1. Internet of Everything (IoE)

2. Crude Sourcing

محتوای غیر نظام‌مند شده است و کاربران را در معرض خدمات و محتوای مفید و مؤثر و در عین حال آزاردهنده و مغشوش قرار داده است، سواد مجازی، هم به‌عنوان سطح جدید سواد عمومی و هم در حوزه سواد اختصاصی متناسب با زیست‌جهان/اکوسیستم فرهنگی و اجتماعی ایران و همچنین در سطح سوم به‌عنوان سواد تخصصی مرتبط با کل حوزه علم اهمیت محوری پیدا کرده است و ما با مفهوم پیشرفته‌تری از علم و سواد و در کنار آن «ارتباطات انسانی»، «ارتباطات هوشمند» و «عقلانیت الکترونیک» مواجه شده‌ایم. این روند جدید یک تحول بزرگ و تمدنی است که جامعه انسانی را وارد عرصه گسترده‌ای از ارتباطات بین‌فردی و شبکه‌ای فرامحلی و فراملی و نیز شکل‌گیری ارتباطات شبکه‌ای جدید می‌کند؛ و حضور مفید و مؤثر در این فضا نیازمند سواد مجازی است. سواد مجازی، سواد عرصه تمدنی جدید است. سواد مجازی اگرچه ادامه و نتیجه توسعه سواد رسانه‌ای است، دامنه بسیار گسترده‌تری از سواد رسانه‌ای را شامل می‌شود؛ و می‌توان گفت سواد رسانه‌ای جدید ذیل سواد مجازی قرار می‌گیرد.

کتاب حاضر تلاشی است که ابعاد مختلف مفهومی و نظری، الگوهای سواد مجازی، آموزش و یادگیری و همچنین رابطه اشتغال و سواد مجازی را تبیین می‌کند؛ یک فصل را هم به فراتحلیل مطالعات پیشین اختصاص می‌دهد و در نهایت، الگویی مبنایی را تحت عنوان سواد دوفضایی ارائه می‌کند. این کتاب یک منبع بنیادین برای سواد مجازی محسوب می‌شود که می‌تواند راه را برای گام‌های بعدی به‌خصوص در حوزه سواد اختصاصی و تخصصی مبتنی بر کارکردهای فراگیر فضای مجازی بازکند. بر خود لازم می‌دانم از همه عزیزانی که در این مسیر، چه به‌عنوان کارشناس و پژوهشگر همکاری کرده‌اند و چه به‌عنوان عوامل اداری و اجرایی از این تحقیق حمایت کرده‌اند، تشکر کنم؛ و به‌طور خاص از همکاران گرامی تألیف کتاب یعنی آقایان ابراهیم محسنی آهوئی و مجتبی حاجی‌جعفری و نیز خانم منیژه اخوان تشکر وافر دارم. همچنین لازم است بر نقش و تأثیر «کرسی یونسکو در فرهنگ و فضای مجازی: دوفضایی شدن جهان» در نگارش و شکل‌گیری کتاب حاضر اشاره کنم که از طریق تلاش برای توسعه ارتباطات علمی اندیشمندان و پژوهشگران حوزه مطالعات اینترنت دنبال می‌شود. در آغاز و پایان هر کار سپاسگزار لطف و عنایت الهی هستم که بدون آن هیچ موفقیت پایدار و مؤثری امکان‌پذیر نیست.

سعیدرضا عاملی

مرداد ۱۳۹۸

مقدمه

سواد، بر اساس باور عمومی، مهارتی فردی است که به قابلیت خواندن و نوشتن اطلاق می‌شود. با این حال، نظریه‌های سواد تعریف‌های بسیط‌تری را ترجیح می‌دهند که زمینه اجتماعی سواد را هم دربرگیرد. چیزی که این نظریات به آن پیوسته اشاره دارند، تنوع مهارت‌های خواندن و نوشتن بر اساس زمینه تاریخی و فرهنگی اجتماعی است (گی^۱، ۱۹۹۶). برای مثال، در دوره پیشاگوتنبرگ^۲ نگارش عموماً مهارتی مرتبط با به خاطر سپردن و رونویسی کردن از گفتارهای کلامی یا کپی کردن دقیق دست‌نوشته‌های کلاسیک بوده است (مکلوهان^۳، ۱۹۶۲). بنابراین یک نویسنده خبره کسی تلقی می‌شد که از توانایی‌های حفظ کردن و دست‌خط خوانا داشتن برخوردار بود. خواندن هم در این دوره عموماً فعالیت اجتماعی به شمار می‌رفت؛ به این معنا که یک سخنران دست‌نوشته‌ای را به آهستگی و با صدای رسا قرائت می‌کرد. خواندن، خواه در جمع یا برای یک فرد، با هدف تفسیر تعداد محدودی متون کلاسیک یا مذهبی انجام می‌شد؛ برای دستیابی به «آگاهی جدید نسبت به آنچه یک متن می‌توانست برای خواننده احتمالی آن دلالت کند» (اولسون^۴، ۱۹۹۴: ۱۵۷).

-
1. Gee
 2. pre-Gutenberg era
 3. McLuhan
 4. Olson

این تصور از نوشتن و خواندن، در قرن ۱۲ میلادی به آهستگی آغاز به تغییر کرد (اولسون، ۱۹۹۴)؛ اما سرعت تحول آن در اواسط قرن ۱۵ میلادی، با ظهور صنعت چاپ، شتاب گرفت. در عصر جدید حاصل از صنعت چاپ، نگاهشته‌های تحقیقاتی نویسندگان به‌عنوان متون اصلی ظاهر شد و متعاقب آن خواندن محققانه به معنی ابزاری برای جمع‌آوری، درک و استفاده از اطلاعات از منابع مختلف موضوعیت یافت (آیزنشتاین^۱، ۱۹۷۹).

تصورات درباره سواد، در ۱۰۰ سال اخیر نیز مجدداً دچار تغییر اساسی شده است. برای مثال، دی کسل و لوک^۲ (۱۹۸۶) سه الگوواره (پارادایم) متفاوت سواد را در تاریخ معاصر ایالات متحده آمریکا از یکدیگر تفکیک کرده‌اند که هر یک از آن‌ها وابستگی شدیدی به هنجارهای فرهنگی، اقتصادی و اجتماعی سه دوره مجزا دارد. در دوره کلاسیک قرن نوزدهم، سواد به‌عنوان دانش ادبی و توجه به مقتضیات فصیحانه آن دوران در نظر گرفته می‌شد. آموزش سواد متشکل از آموزش زنجیره‌ای، نقل قول کلامی، کپی کردن و تقلید «گفتار و نوشتار صحیح» بوده است. در این دوره، آموزش سواد مبتنی بر متونی خاص مانند انجیل، منتخبی از آثار خاص یونانی و رومی و دست‌نوشته‌های اولیه بوده است. این الگوواره (پارادایم) متناظر با نیازهای ساختار اجتماعی جامعه اشرافی بوده است که سرزمین، قدرت و دانش را به دستان‌عده‌ای محدود سپرده بود و آموزش به معنای تمکین از سنت و قدرت محسوب می‌شد.

سپس به دنبال فرارسیدن دوره حیات توده‌وار و صنعتی قرن بیستم، الگوواره (پارادایم) رو به پیشرفت جان دیویی راجع به سواد ظاهر شد که «تلاشی خودآگاهانه برای تدارک مهارت‌ها، دانش و نگرش‌های اجتماعی موردنیاز برای جامعه صنعتی و تجاری شهری شده بود» (همان: ۱۰۳). در این الگوواره (پارادایم)، سواد به‌عنوان صورتی از خودتیبینی درک می‌شد. آموزش سواد مبتنی بر تعامل آموزگار و شاگرد و «روش‌های اکتشافی» متناسب با آن بود. برنامه‌های آموزشی سواد شامل متون مدنی، داستان‌های اکتشافی و متون تولیدشده توسط خود معلم^۳ بود.

اما این الگوی پیشرفت هرگز به‌طور کامل حاصل نشد؛ به‌خصوص به این دلیل که در تقابل با الگوواره‌ای (پارادایمی) فن‌سالارانه قرار گرفت که ناگهان ظاهر و مسلط شد (کوبن^۴، ۱۹۹۳). در این الگوواره (پارادایم) جدید فن‌سالارانه، سواد به‌عنوان «مهارت‌های

1. Eisenstein

2. De Castel and Luke

3. self-generated

4. Cuban

بقا» که الزام کارایی اجتماعی آن مدنظر بود، مورد توجه قرار گرفت. آموزش سواد مبتنی بر استفاده از راهنماهای برنامه‌ها و بسته‌های آموزشی بود که معلم در آن صرفاً جایگاه تسهیلگر را داشت و آموزش حرفه‌ای مجموعه‌ای از اهداف مشخص، موضوع آموزشی آن بود. برنامه آموزش سواد هم مبتنی بر مهارت‌های فرعی غیرمتمرکز با صلاحیت ادبی بود.

از مقایسه سه الگوواره (پارادایم) طرح‌شده می‌توانیم نتیجه بگیریم که سواد، مهارتی منفک از زمینه اجتماعی و خنثی نیست؛ بلکه باسواد بودن «همیشه مرتبط با تسلط داشتن بر فرایندها به منظور درک این مسئله است که کدام اطلاعات فرهنگی مهم رمزگذاری شده‌اند» (دی کسل و لوک، ۱۹۸۶: ۳۷۴). از آنجا که گونه‌های مختلف سواد نه تنها در دوره‌های مختلف بلکه حتی در یک جامعه مشخص (از جمله سواد مبنایی، سواد علمی و مانند آن) وجود دارد، در زبان انگلیسی صورت جمع این واژه عموماً توسط نظریه‌های سواد مورد استفاده قرار می‌گیرد. همچنین در نظریات سواد اغلب ترجیح داده می‌شود به جای تجربیات سواد از مفهوم مهارت‌های سواد استفاده شود که اشاره صریح‌تری به کاربردهای سواد در زمینه اجتماعی منحصربه‌فرد آن دارد. یکی از پرسش‌های نظری مهم در خصوص سواد، تأثیرات فردی و اجتماعی آن است. مطالعات بسیاری تفاوت‌های شناختی بنیانی افراد و جوامع باسواد و بدون سواد را اثبات کرده‌اند. مفهوم سواد، تفکیک‌کننده تاریخ به دو دوره پیش از تاریخ و تاریخی است (گوودی و وات^۱، ۱۹۶۳). این مفهوم همچنین برای تفکیک جوامع ابتدایی از جوامع متمدن هم استفاده شده است (لئو اشتراوس^۲ در چاربونیر^۳، ۱۹۷۳). در تقسیم‌بندی دیگری، سواد برای تفکیک جوامع سنتی و مدرن مورد استفاده قرار گرفته است (لرنر^۴، ۱۹۵۸). همچنین در سطح فردی، سواد به‌عنوان عامل اصلی تسلط بر کاربردهای منطقی زبان (گودی^۵، ۱۹۶۸؛ اولسون، ۱۹۷۷) و افزایش قابلیت تفکر انتزاعی (گرینفیلد^۶، ۱۹۷۲؛ لوریا^۷، ۱۹۷۶) تلقی شده است.

بخش دیگری از مطالعات و تحقیقات راجع به مفهوم سواد، در زمینه دستیابی و به عبارت دیگر امکان دسترسی به سواد است. از آنجا که سواد به‌عنوان عمل اجتماعی

1. Goody and Watt

2. Levi Strauss

3. Charbonnier

4. Lerner

5. Goody

6. Greenfield

7. Luria

دربرگیرنده مجموعه‌ای از مهارت‌ها، دانش‌ها و منابع درک شده است، فهم مبانی اجتماعی سوادآموزی نیز از این دیدگاه ساده‌تر است. برایان استریت^۱ (۱۹۸۴؛ ۱۹۹۳) و همچنین برخی مطالعات انتقادی دیگر راجع به سواد (مانند کوپ و کالانتزیس^۲، ۱۹۹۳؛ فریر^۳، ۱۹۷۰؛ لانکشیر^۴، ۱۹۹۴) نشان داده‌اند که دسترسی به سواد عمیقاً وابسته به موضوعاتی مانند قدرت اجتماعی، سیاسی و اقتصادی است. با در نظر گرفتن اختلافات جهانی در قدرت‌های اجتماعی، سیاسی و اقتصادی، دسترسی به سواد در بین قاره‌های مختلف جهان، کشورهای مختلف جهان و همچنین بخش‌های مختلف جامعه نشان‌دهنده اختلافات عمیق و شکاف‌های گسترده است.

از این رویکردهای مختلف چندین نتیجه اصلی حاصل می‌شود. نخست و مهم‌ترین مورد اینکه نه یک نوع سواد، بلکه انواع متفاوتی سواد وجود دارد. این تکرر به دلیل رابطه مستقیم سواد با زمینه اجتماعی آن است. همچنین، معنی و ارزش سواد در زمینه‌های اجتماعی متفاوت نیز متغیر است. برداشت کاربردی و مفید دیگر حاصل از این رویکردها به سواد این است که لازم است به جای اتخاذ رویکرد سنتی دوقطبی باسواد-بی‌سواد، بی‌سواد را به عنوان مفهومی مدرج در سطوح یا طیفی بین بی‌سوادی مطلق و باسوادی مطلوب مورد مطالعه قرار دهیم. تنوع سواد و مهارت‌های متنوع در هر نوع سواد، ترکیبات متعددی از قابلیت‌های انسانی را به نمایش می‌گذارد که به هر ترتیب، انسان‌ها بخشی از این گستره را در طول حیات خود می‌آموزند. موضوع مهم دیگر این است که دستیابی به سواد موضوعی صرفاً مرتبط با آموزش و فرهنگ نیست، بلکه همچنین به شدت با مفهوم قدرت هم‌بسته است. به عبارت دیگر، سیاست‌گذاری توسعه سواد در جامعه بدون توجه به سازوکارهای رفع بی‌عدالتی اقتصادی، سیاسی یا اجتماعی، نمی‌تواند در توسعه سواد موفقیت چشمگیری حاصل کند. این اصل نه فقط راجع به سواد خواندن و نوشتن، بلکه در همه انواع سواد از جمله سواد مجازی نیز محوریت و اهمیت دارد. همچنین این موضوع نیز مهم است که سواد به صورت خودکار منافع حاصل از سوادآموزی در جامعه را تأمین نمی‌کند. سوادآموزی فقط یکی از الزامات توسعه و پیشرفت اجتماعی و اقتصادی است، نه تنها متغیر مؤثر بر آن. معنای حاکمیتی این برداشت آن است که جامعه برای دستیابی به منافع منتج از سوادآموزی، به سیاست‌هایی بیش از آموزش نیاز دارد.

1. Brian Street

2. Cope and Kalantzis

3. Freier

4. Lankshear

این برداشت‌های مهم به‌خصوص در حوزه سواد مجازی کاربرد دارند. مانند هر سواد دیگری، برداشت از سواد مجازی به اندازه تنوع نظریه‌ها و همچنین زمینه‌های اجتماعی فرهنگی، متفاوت و متکثر است. به‌علاوه، سواد مجازی وضعیتی دوقطبی به معنای باسواد و بی‌سواد ندارد. انسان‌ها بسته به میزان آشنایی خود با فضای مجازی، از میزانی از سواد مجازی برخوردارند و در همین حال، وضعیتی که بتوان آن را سواد مطلق دانست نیز در مورد فضای مجازی معنا ندارد. توسعه سواد مجازی یک توسعه نامتناهی است و همه افراد جامعه همواره به این توسعه نیاز دارند. همچنین، به صرف اینکه مجموعه‌ای از مهارت‌های مرتبط با سواد مجازی به شهروندان منتقل شود، به معنای دستیابی به منافع حاصل از آموزش سواد مجازی نیست. بی‌عدالتی موجود در حوزه‌هایی چون دسترسی به ابزارهای دیجیتال و اینترنت، برخورداری از سرعت انتقال داده در فضای مجازی، دسترسی به محتوای مجازی و نسبت تولید و مصرف محتوای مجازی، مانعی جدی در استفاده از منافع حاصل از توسعه سواد مجازی را به دنبال دارد. در اینجا، به‌خصوص تأثیر قدرت سیاسی، اقتصادی و اجتماعی بیش از دیگر حوزه‌های سواد، مشهود و معلوم است.

موضوع مهم دیگر، در ساخت‌دهی نظری به سواد مجازی نهفته است. ترکیب‌بندی‌ها و ساختارهای تحمیل‌شده به سواد مجازی، مانند هر ترکیب‌بندی دیگری، ممکن است پیشینه ایدئولوژیک یا سیاسی داشته باشد. برای مثال، جهان‌شمولی مفروض در مفهوم سواد و در موضوع این کتاب، سواد مجازی، برآمده از نادیده‌انگاری تعمدی تفاوت‌های اجتماعی مرتبط با زمینه فرهنگی است. این رویکردها که اکنون در جهان عمومیت و قدرت دارند، با نادیده گرفتن زمینه‌های ارزشی، هنجاری یا اعتقادی، خوانش عرفی به سواد مجازی را به‌عنوان خوانش ترجیحی، مبین و مشترک ارائه می‌کنند. ادعای این رویکردها آن است که چون فضای مجازی ماهیتی جهان‌شمول دارد و اساساً امری فناورانه/تکنیکی است، بنابراین قابلیت‌ها یا توانایی‌ها برای عمل و اقدام در این فضا نیز جهان‌شمول و فراگیرند. این رویکردها عموماً علاقه‌ای به مواجه شدن با تفاوت‌های فرهنگی افراد حاضر در این فضا نشان نمی‌دهند؛ تفاوت‌هایی که قرار است سواد مجازی درباره قابلیت و توانایی آن‌ها را توضیح دهند. گذشته از رویکرد نو — استعماری پنهان در مفروضات این رویکردهای کلاسیک یا مدرن به سواد مجازی که پیش از این مسیر پیشرفت اقناعی خود را در عرف و همچنین قوانین دموکراسی، آزادی بیان، آزادی جریان اطلاعات و آزادی در دسترسی به اطلاعات در بیانیه‌هایی

مانند «اعلامیه جهانی حقوق بشر»^۱ یا «کنوانسیون اروپایی حمایت از حقوق بشر»^۲ تحکیم کرده‌اند و نوعی جهان‌شمولی تصنعی و تحمیل‌شده از مفهوم آزادی و حق را به جهان تحمیل کرده‌اند، به‌خصوص در حوزه سواد مجازی در برابر این نقد جدی قرار می‌گیرند که عمده تعاریف جهانی مطرح از سواد مجازی، این سواد را به‌عنوان ابزاری برای بهره‌کشی گسترده از کاربران فضای مجازی فروکاسته‌اند. در این تعاریف و رویکردها که بسیاری از آن‌ها در این کتاب مورد بررسی قرار گرفته‌اند، آنچه آگاهانه نادیده گرفته شده است، حقوق عمومی در صیانت از اطلاعات و داده و توجه به لزوم نگرش انتقادی انسان‌ها در مواجهه با سوداگری‌ها و غارت داده یا اطلاعات عمومی به‌عنوان دارایی یا حقوق شهروندان است.

از سوی دیگر، مرور رویکردها به سواد مجازی اثبات می‌کند که مواجهه انتزاعی و تجریدی با نوع خاصی از سواد و تحدید آن به یک حوزه ویژه مانند «فضای مجازی»، مانع از نگاه جامع به رابطه متعامل و متکامل دو فضای فیزیکی و مجازی است؛ که در هم تنیدگی عملاً موجود بین دو فضا مستلزم تعریف سواد مجازی به‌عنوان موضوع همبستگی و مبادلات متقابل بین این دو است. ارزش عملی این نگاه جامع، در پیشگیری از غرایض منفعت‌طلبانه و سوداگرانه‌ای است که فریب اذهان عمومی را در تجرید و نبود رابطه بین موضوعات می‌داند و دنبال می‌کند. از این طریق، اشکالات اساسی در تعریف سواد مجازی به‌عنوان صرفاً قابلیت و توانایی استفاده از ابزارهای برخط یا تعامل در این فضا آشکار می‌شود که عاری از جنبه‌های مهم شناخت و درک انتقادی ابعاد زیرساختی، فناورانه و محتوایی فضای مجازی است.

در برابر این رویکردهای آگاهانه تجریدی، خوانشی از سواد مجازی را می‌توان فرض کرد که اولاً به وضعیت عملاً موجود تعاملی و تکاملی دو فضای فیزیکی و مجازی قائل باشد؛ ثانیاً به جنبه‌های شناختی و درک انتقادی انسان توجه کند؛ و ثالثاً و مهم‌تر اینکه نسبت به تنوع فرهنگی، ارزشی، اعتقادی و هنجاری جوامع و حتی یکایک انسان‌ها حساس باشد و همه این جنبه‌های مهم را در رویکرد و تعریف خود در نظر بگیرد. این جایگزین نه‌تنها رویکردی انتقادی در برابر ایدئولوژی‌های نهفته در تعاریف و رویکردهای موجود به سواد مجازی است، بلکه مهم‌تر از آن، بخشی از مواجهه ناگزیر آگاهانه با سازوکارهای نو استعماری فضای مجازی و بهره‌کشی غیراخلاقی از انسان‌هاست.

1. Universal Declaration of Human Rights

2. European Convention on Human Rights

این کتاب مشتمل بر مقدمه حاضر، شش فصل و بخش نتیجه‌گیری است. چهار فصل نخست به ترتیب بر مفاهیم، رویکردها، الگوها و گفتمان‌های غالب سواد مجازی متمرکز است. فصل‌های پنجم و ششم به ترتیب نظریات مرتبط با کاربرد سواد مجازی در آموزش و همچنین کاربرد این سواد در اشتغال را به بحث گذاشته‌اند. از آنجا که کتاب حاضر با محوریت مفهوم دوفضایی شدن تدوین یافته است، بخش نتیجه‌گیری کتاب با ارائه یک ترکیب‌بندی ابتکاری سه‌سطحی در سواد مجازی، درصد ارائه خوانش جدیدی از این سواد است که از جامعیت نظری و کاربردی متناسب با رابطه متقابل و ترکیبی دو فضای مجازی و واقعی برخوردار باشد.

فصل نخست با عنوان «مفهوم‌شناسی سواد مجازی»، در واقع مبادی ورود به مباحث گسترده سواد مجازی است و تلاش دارد ضمن مرور مؤلفه‌ها و متغیرهای موجود در تعاریف گسترده سوادهای هم‌بسته با مفهوم سواد مجازی و همچنین مرور طبقه‌بندی‌های مشهور و معروف این مفاهیم و نشان دادن کاستی‌ها و خلأهای موجود در آن‌ها، در نهایت ترکیب‌بندی ترجیحی متشکل از سه سطح عمومی، اختصاصی و تخصصی را پیشنهاد کند. سواد عمومی به معنای توانایی‌های دانشی، مهارتی و تحلیلی کاربران است که در فضای مجازی برای مسئولیت‌پذیری، بهره‌وری مناسب، انتخاب‌های منتهی به تأمین سلامت و تعالی اجتماعی ضرورت دارد؛ سواد اختصاصی که ناظر بر شرایط و ملاحظات فرهنگی و تأمین‌کننده ملاحظات دینی، ارزشی و فرهنگی جامعه است؛ و سواد تخصصی که بر اساس بازمهندسی همه حوزه‌های رشته‌ای، بین‌رشته‌ای و چندرشته‌ای، سواد مجازی را با حوزه‌های مختلف علوم پزشکی، علوم مهندسی، علوم پایه، علوم اجتماعی و رفتاری، علوم انسانی و هنرها متناسب می‌سازد. در این نگاه، مجموعه متغیرها و عوامل سوادهای هم‌بسته با سواد مجازی که در همین فصل تحلیل و بررسی شده‌اند، فقط تأمین‌کننده سطح عمومی سواد هستند.

فصل دوم با عنوان «گونه‌شناسی گفتمان‌های غالب مطالعاتی در رویکرد به سواد مجازی با تأکید بر ایران» به دنبال گونه‌شناسی گفتمانی پژوهش‌های مرتبط با سوادهای نوین مبتنی بر فناوری‌های فضای مجازی است. گونه‌شناسی گفتمانی را به مثابه روش پژوهشی ترکیبی استفاده‌شده در تحلیل مطالعات مرتبط با سوادهای نوین، می‌توان مبتنی بر رویکرد فلسفی شناخت‌شناسی دانست. در واقع، در این روش به مطالعه و تحلیل مطالعات و تحلیل‌های کمی و کیفی اولیه‌ای می‌پردازد و از این رو شناختی پیرامون دانش و آگاهی موجود به دست می‌دهد. گونه‌شناسی سواد مجازی

جامعه ایرانی، شناختی درباره دانش و آگاهی اولیه به دست آمده از مطالعات گوناگون در خصوص وضعیت کمی و کیفی سواد مجازی و مقایسه آن با دیگر انواع سواد مرتبط با فناوری‌های فضای مجازی ایجاد می‌کند؛ که خود می‌تواند به شناخت‌شناسی سواد مجازی جامعه ایرانی از این مسیر منجر گردد.

فصل سوم با عنوان «الگوشناسی سواد مجازی: الگوی سواد مجازی با رویکرد دوفضایی» به تبیین الگوهای سواد مجازی یا سوادهای مرتبط با سواد مجازی در سطح جهانی می‌پردازد. در این فصل الگوها و استانداردهای بین‌المللی و ملی بسیاری بررسی می‌شوند که در حوزه سوادهای هم‌پسته با سواد مجازی طراحی شده‌اند و بسیاری از آن‌ها در حال تجربه در سطح ملی و بخش‌های مختلف‌اند. این فصل پس از بررسی و نقد الگوها و استانداردها، به ارائه الگوی ترجیحی سواد مجازی و طراحی مجموعه شاخص‌های زیرمجموعه آن در سه حوزه شاخص‌های فراگیر بین‌المللی (عمومی)، شاخص‌های فرهنگی محلی (اختصاصی) و شاخص‌های تخصصی می‌پردازد؛ که در نتیجه‌گیری کتاب مطرح می‌شوند. در این فصل تلاش شده است با بررسی پربسامدترین الگوها و چارچوب‌های مرتبط با سواد مجازی که در گفتمان‌ها و رویکردهای مختلف به سواد مجازی تدوین و منتشر شده‌اند و نیز جمع‌بندی نتیجه مطالعات، به ارائه الگویی در راستای توسعه و ارزیابی سواد مجازی با رویکردی بومی مبتنی بر الگوواره (پارادایم) دوفضایی شدن پرداخته شود.

فصل چهارم، با عنوان «رویکردهای نظری به سواد مجازی»، با هدف عبور از رویکردهای متداول نسبت به سواد مجازی و پیشنهاد خوانش دوفضایی از سواد مجازی به عنوان سواد جامع تدوین شده است؛ که این خوانش اخیر به عنوان ستون اصلی این کتاب به طور تخصصی در فصل سوم نیز از حیث الگوشناسی به بحث گذاشته شده است؛ و در نهایت جمع‌بندی کتاب را نیز شامل می‌شود. در فصل دوم، سه رویکرد کلان به بحث گذاشته شده است. اولین مورد، رویکرد مسئولیت مدنی به سواد مجازی است که حاصل تصور فضای مجازی به عنوان زمینه با بستر روابط فرهنگی، اجتماعی، سیاسی و اقتصادی و در نتیجه نقطه تلاقی تصور فرهنگ مدنی، مفهوم سبک مدنی و سواد مجازی است. محورهای اصلی‌ای که در این رویکرد بر آن‌ها تأکید شده است، عبارت‌اند از: توانایی ارزیابی انتقادی محتوای فضای مجازی بر اساس متغیرهای صلاحیت منبع، کیفیت و عینیت و در نتیجه تغییر از وضعیت شهروند منفعل و اثرپذیر به شهروند عمل‌گرا که بر بعد انتقادی دسترسی و ارزیابی منابع اطلاعاتی اشراف دارد؛ توسعه امکان همکاری فردی

و خلاقانه در محیط سیاسی توسط شهروندان؛ و توسعه دانش شهروندی درباره مفهوم مشارکت. دومین رویکرد بررسی شده در این فصل، رویکرد کارکردگرا به سواد مجازی است که هدف اصلی آن تدارک راهنمای عمل مناسب برای متخصصان و طراحان محیط‌های مجازی و کارورزان آموزش است تا بتوانند بیشترین کارایی را در توسعه این فضا داشته باشند. هدف نهایی در این رویکرد ارائه راه‌حل‌های فنی برای تسریع و تعمیق برخورداری از قابلیت‌های فضای مجازی است؛ در نتیجه این رویکرد، به سایر ابعاد اقتصادی، سیاسی و اجتماعی آن متمرکز نیست و به لحاظ ماهیتی موضعی خنثی نسبت به سواد مجازی دارد. و سرانجام، سومین رویکرد تحلیل شده رویکرد شناختی به سواد مجازی است که مشتق از حوزه زبان‌شناسی و مبتنی بر این پیش‌فرض است که کار کردن با ابزارها و فناوری‌های دیجیتال، زبان ویژه خود را دارد. بنابراین فراگیری این زبان، ارتباط مستقیمی با ماهیت زمینه‌ای این فضا و همچنین اهداف مستتر در توسعه آن دارد. اگرچه ادعای رویکرد شناختی این نیست که فضای مجازی چیزی به جز محتوا نیست، در عمل با خوانش شناختی از همه ابعاد فناورانه، محتوایی و اجتماعی فضای مجازی، هر عملیات در فضای مجازی را به یک مهارت شناختی تقلیل می‌دهد یا دست کم مرتبط می‌داند.

فصل پنجم این کتاب با عنوان «نظریات آموزش و یادگیری سواد مجازی» بر چارچوب‌های نظری آموزش و یادگیری سواد در زیست‌جهان معاصر تمرکز دارد. آنچه به عنوان مسئولیت بخش آموزش برای آماده‌سازی افراد به‌منظور تبدیل شدن به شهروندان باسواد مجازی درک می‌شود، مسئولیت پذیرفته‌شده تمامی فضاهای آموزشی است تا از آماده‌سازی و به‌روزرسانی مداوم دانش، مهارت‌ها، درک و تجربه سواد مجازی در تمامی سطوح آن برای همگان اطمینان حاصل شود. از سوی دیگر، از آنجا که آموزش و یادگیری بر اساس انواع ابزارهای ارتباطی و منابع در دسترس شکل می‌گیرد و ساختارهای دانش از ابزارهای فناورانه تفکیک‌ناپذیرند، ظهور و گسترش فناوری‌های اطلاعاتی و ارتباطاتی، بازمهندسی رویکردهای نظری مسلط آموزش و یادگیری سواد را به میان می‌آورد. سه رویکرد مستمر در تاریخ مطالعات حوزه آموزش و یادگیری: رفتارگرایی، رویکرد شناختی و ساختارگرایی بوده که با تحولات فناورانه اخیر، از یک طرف شکل‌های جدیدی از آموزش و یادگیری در چارچوب رویکردهای نظری مسلط مورد توجه قرار گرفته و از سوی دیگر، «محیط یادگیری» نوظهور رویکردهای جدیدی را به نظریات آموزش و یادگیری افزوده است. بر این اساس، در این مقاله ابتدا آموزش و یادگیری سواد مجازی در چارچوب نظریات مسلط رفتارگرا، شناخت‌گرا و ساختارگرا

و همچنین نظریه اتصال‌گرا که در ارتباط با محیط یادگیری جدید در فضای مجازی است، مطرح می‌شود و سپس نقاط قوت و ضعف آموزش و یادگیری در هر یک از این نظریات مورد توجه قرار می‌گیرد؛ و در نهایت، در چارچوب الگواره (پارادایم) دو فضایی شدن جهان، «رویکرد دو فضایی به آموزش و یادگیری سواد مجازی» به عنوان رویکرد مطلوب و جامع ارائه می‌شود که افزون بر دارا بودن نقاط قوت این نظریات، پاسخگوی نقاط ضعف و کاستی‌های این نظریات نیز هست.

و سرانجام در فصل ششم این کتاب «سواد مجازی و اشتغال» مطرح می‌شود که در روند تحولات فناورانه و تغییرات الگواره‌ای (پارادایمی) کار، فرایند کاری، محیط انجام کار و نیروی کار و نیز روابط کاری متأثر از انقلاب فناورانه و همچنین دیگر پیش‌ران‌ها دچار تحول شده و خود را با مختصات فضای جدید کار منطبق ساخته است. بنابراین «کار مجازی» را می‌توان پاسخ منطقی عرصه کار و اشتغال به پیشرفت‌های فناورانه دانست که در عین حال نیاز به «سواد مجازی» را مطرح می‌کند. بر این اساس، در این فصل ابتدا مفهوم «کار مجازی» در چارچوب الگواره (پارادایم) «دوجانه‌ی شدن‌ها و دوفضایی شدن جهان» مورد توجه قرار می‌گیرد و پس از آن، پیش‌ران‌های عمده تغییرات کار و اشتغال شامل: تغییرات جمعیت‌شناختی نیروی کار و تغییرات فناورانه مطرح می‌شوند. آنگاه روندهای کار و اشتغال در سطح نیروی کار، فرایند انجام کار، ساختار محیط کار و روابط کاری مورد توجه قرار می‌گیرند. در ادامه، فرصت‌ها و چالش‌هایی مطالعه می‌شوند که تغییرات جمعیتی و فناورانه در حوزه کار و اشتغال ایجاد می‌کنند. شکاف سواد مجازی در محیط کار شامل شکاف دانشی نیروی کار، شکاف مهارتی نیروی کار، شکاف توانایی حقوقی و ناتوانی تحلیلی-انتقادی از دیگر موضوعاتی است که در این فصل به آن‌ها پرداخته می‌شود. در ادامه، مروری نیز بر برخی سیاست‌های بین‌المللی در ارتباط با سواد مجازی نیروی کار می‌شود و در نهایت، در بخش جمع‌بندی، ضرورت تنظیم شاخص‌های سواد عمومی، اختصاصی و تخصصی در محیط کار دوفضایی مورد توجه قرار می‌گیرد.

بخش نتیجه‌گیری با عنوان «سواد دوفضایی به مثابه الگوی جامع سواد مجازی» ضمن ارائه الگوی سواد دوفضایی، اجزای ساختار سه‌سطحی سواد مجازی را متشکل از مؤلفه‌های عمومی، اختصاصی و حرفه‌ای یا تخصصی را ارائه می‌کند. این نخستین تلاش برای ساختاردهی به سواد مجازی به شکلی است که هم به قابلیت‌های دانشی، مهارتی و تحلیلی کاربران توجه دارد، هم شرایط و ملاحظات فرهنگی، ارزشی، دینی

و معنوی را لحاظ کرده است و هم نسبت به متناسب‌سازی این سواد با سایر علوم حساسیت نشان می‌دهد. از این‌رو، کتاب حاضر را باید تلاشی در جهت بازتعریف سواد مجازی به‌عنوان ماهیتی چندبعدی دانست که هم‌زمان حوزه‌های گسترده تأثیر، وضعیت کنشگران و اهداف را تعیین می‌کند.

پژوهشگاه اسناد و کتابخانه ملی
وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی

کتاب حاضر تلاشی است که ابعاد مختلف مفهومی و نظری، الگوی سواد مجازی، آموزش و یادگیری و همچنین رابطه اشتغال و سواد مجازی را تبیین می‌کند. اثر پیش رو ضمن آنکه به فراتحلیل مطالعات پیشین می‌پردازد، الگویی مبنایی را تحت عنوان سواد دوفضایی ارائه می‌کند و منبعی بنیادین برای سواد مجازی محسوب می‌شود که می‌تواند راه را برای گام‌های بعدی به‌ویژه در حوزه سواد اختصاصی و تخصصی مبتنی بر کارکردهای فراگیر فضای مجازی بگشاید.

ISBN: 978-600-452-230-4

9

786004

522304